अभिशापम्

(संस्कृतध्वनिरूपकम्)

प्रणेता :
डा० रमाकान्त शुक्लः

१९८५

प्रकाशिका
...वाणी-परिषद्, दिल्ली
...ाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५६
(भारतम्)

अभिशापम्

(संस्कृतध्वनिरूपकम्)

प्रणेता :

डा० रमाकान्त शुक्लः

१९८५

प्रकाशिका

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

(भारतम्)

अभिशापम्
(संस्कृतध्वनिरूपकम्)
लेखकः : डा० रमाकान्त शुक्लः
प्रकाशिका : देववाणी-परिषद्, दिल्ली
६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९
मुद्रकः : देववाणी प्रिण्टर्स
उत्तम नगर, नयी दिल्ली-११००५९
संस्करणम् : प्रथमम् १९८५
मूल्यम् : विंशति रूप्यकाणि रु० २०-००
वितरकः : देववाणी-प्रकाशनम्
६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

ABHIŚAPAM
(Sanskrit Radio Drama)
Author : Shukla, Dr. Rama Kant
Publisher : Devavani Parished, Delhi
6, Vani Vihar, New Delhi-110059
Printer : Dev Vani Printers
Uttam Nagar, New Delhi-110059
Edition : First 1985
Price : Rupees Twenty only Rs. 20-00
Distributors : Devavani Prakashanam
6, Vani Vihar, New Delhi-110059

समर्पणम्

विद्यया, वपुषा, वाचा, वस्त्रेण, विभवेन चाजीवनमलंकृतानाम्
महामाहेश्वराणां गुरुवर-विद्यावाचस्पति-
स्व० परमानन्द शास्त्रिणां
(खुर्जास्थश्रीराधाकृष्णसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्राचार्याणाम्)
पुण्यस्मृतौ सश्रद्धं समर्पितम्
इदं नाटकम्

विद्यावाचस्पतिपण्डितपरमानन्द-
शास्त्रिणां विंशी पुण्यतिथिः
२.१.१९८५

विनीतेन तच्छिष्येण
रमाकान्तेन

प्रस्तावना

'अभिशापम्' इत्यस्य ध्वनिरूपकस्य रचना १९८० तमेशवीयेऽब्दे जाता। आकाशवाण्या दिल्लीकेन्द्रात् २९-९-१९८० ई० तारिकायामस्य प्रसारणमभूत्।

१९८० तमेशवीयेऽब्दे, आकाशवाण्या दिल्लीकेन्द्रस्य नाटक-विभागे श्री सत्येन्द्र 'शरद' महाभागेन साकं वार्तालापं प्रकुर्वता मया महाभारतस्य देवयानी-कच-वृत्तान्तमवलम्ब्य किचिन्नाटकं विलिख्य दातुं स्वीकृतम्। आकाशवाणी बहुशोऽभिधया प्रचारसामग्रीमपि प्रसारयति। एतादृशेषु आलेखेषु मम प्रवृत्तिर्न भवति। किन्तु कान्तासम्मितोपदेशगर्भेषु आलेखेषु अहमास्थां दधामि। अस्मिन्नालेखे ब्राह्मणानां कृते मद्यपानस्य निषेधो व्यङ्ग्यरूपेण तिष्ठति। तस्यात्र केवलं स्वशब्दोक्तिरेव नास्ति, अपि तु घटनाक्रमेण संगतिर्भवति।

ब्राह्मणानां कृते मद्यपाननिषेधस्य कोऽभिप्रायः? मया ब्राह्मणः कर्मणा स्वीक्रियते, न तु जन्मनैव। ये केऽपि शम-दम-तपः-शौच-क्षान्ति-ऋजुता-ज्ञान-विज्ञानास्तिक्यादिकर्मसु निरता भवन्ति ते सर्वेऽपि ब्राह्मणाः सन्ति। येषां कृते मस्तिष्कस्य शान्तिः सर्वदैवापेक्ष्यते तेषां विद्यानुरागिणां, बुद्धिधनानां कृते मदिरा अहितकरी वर्तते-इत्यहं विश्वसिमि। शीतप्रदेशेषु यैः मद्यमौषधतया स्वास्थ्यकरपेयत्वेन वा गृह्यते, तेषां कथा त्यज्यताम्, किन्तु ये उष्णप्रदेशेषु, शिक्षादिक्षेत्रेषु, निर्धनतायां चापि मद्यव्यसनग्रस्ता भवन्ति तेषां दशात्यन्तं शोचनीया भवति। मदिरा एकवारं कस्यापि जीवने पदं निधाय न सुगमतया परावर्तते। एवम्भूतानि शतश उदाहरणान्यस्माभिरवलोकितानि, अन्यैश्चाप्यवलोक्यन्त एव। ब्राह्मणत्वं नाम सात्त्विकताभरितं कार्यक्षेत्रम, तत्र मद्यमनावश्यकम्। यः कर्मणा ब्राह्मणत्वं स्वीकर्तुमभिलषति तेन प्रथमं मद्यपानं त्याज्यम्, अन्यथा सः प्रमाद-स्खलितो भवेत्। चिकित्सक-वैज्ञानिक-शिक्षक-मन्त्रि-विद्यार्थि-धर्मप्रचारक-समाजसेविभिर्मदिरा न विनोदहेतुत्वेन स्वीकार्या अपि तु तपोविघ्नत्वेन ज्ञेया। सुरापानं विशेषतो ब्राह्मणानां कृते पातकरूपम न तु समेषामेव। तथापि यदि कर्मतोऽब्राह्मणा अपि सुरापानं त्यजेयुस्तदा तेषां लाभ एव स्यान्नतु हानिः।

अस्मिन् सन्दर्भे असुरगुरोः शुक्राचार्यस्य कथा रोचकमुदाहरणं प्रस्तौति। शुक्राचार्योऽसुराणां गुरुरासीत् किन्तु सुरायामासक्त आसीत्। अत एव तस्य

शिष्यस्य कचस्य भस्म सुरायां मिश्रीकृत्य दानवैः तस्मै सुरा समर्पिता । स च सुरां निपीय आश्रमं प्रति समायातः । शुक्राचार्यस्य सुता देवयानी कचे स्निह्यति स्म । यदा तया दृष्टं यत्कच आश्रमं न प्राप्तस्तदा तया शुक्राचार्यं सूचितः । विद्यां प्रयुज्य यदा शुक्राचार्येण कच आहूतस्तदा स तस्योदरादुत्तरं ददौ । कचस्य जीवनार्थं शुक्राचार्यस्य उदरविदारणमनिवार्यं संजातम्, देवयान्याश्च जीवनार्थं कचस्य पुनरुज्जीवनमनिवार्यमासीत् । एवं स्थिते देवयानी कच-शुक्राचार्ययोरन्यतरमेव जीवन्तं द्रष्टुमशकत् । अस्मिन्नवसरे शुक्राचार्यः सुरापानं हृदयेन निनिन्द । अस्तु, कचः शुक्राचार्येण पुनरुज्जीवितः, गर्भ एव कचाय संजीविनीविद्यापि तेन दत्ता । कचेन शुक्राचार्यो विद्याबलेन पुनरुज्जीवितः शुक्राचार्यो गुरुदक्षिणारुपेण कचं सुरासेवनानङ्गीकारव्रतं ययाचे, कचस्तथाङ्गीचकार । विद्याग्रहणानन्तरं कचः स्वनगरं प्रस्थातुमुद्यतोऽभूत्, गुरुसुतां देवयानीं च अनुज्ञां ययाचे । सा तं पतिरूपेणैच्छत् स च तां प्रत्याचख्यौ । सा तस्मै शापं ददौ, सोऽपि तां प्रतिशशाप । इयं कथामहाभारते अस्ति । इतः परं मया किञ्चित् कल्पितमस्ति । स्वपुरं प्रति गच्छन् कचोऽनुतप्त इव लक्ष्यते । सः स्व-स्वभावे आवेशस्य हेतुत्वेण मदिरासम्पर्कमेव स्वीकरोति गुरोः शुक्राचार्यस्य मर्यादामिमां च पालयितुं सर्वदैव समुद्यतो भवति :

> **यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चि-**
> **न्मोहात्सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।**
> **अपेतधर्मा ब्रह्महा चैव सः स्या-**
> **दस्मिँल्लोके गर्हितः स्यात्परे च ॥**

इत्थं 'सुरापानं हानिकरं विशेषतश्छात्राध्यापकादिविवेकमार्गानुयायिनां कृते'—इति विचारविन्दुं लक्ष्यीकृत्य अस्य रेडियोनाटकस्य रचना अजायत । किन्तु मद्यनिषेधोद्घोष-विज्ञापनमस्मिन् न क्रियते अपितु तत्संकेत एव क्रियते । नाटके नान्दीं शंकरस्तुतिं च व्यतिरिच्य श्लोका महाभारताद् यथावदुदाहृताः सन्ति ।

अस्य रेडियोनाटकस्य प्रस्तुतिः स्व० योगेश्वरकृष्णशास्त्रिमहाभागस्य निर्देशने २६-९-१९८० तारिकायां जाता । तत्त श्रीगोपालसक्सेना-महाभागेन मनोयोगेन साहाय्यमाचरितम् । सक्सेना-महाभागः संस्कृतभाषां सम्यगजानन्नपि अस्य नाटकस्याभिप्रायं सम्यग् बुबुधे, तत्र च ध्वनिप्रभावं सफलतया योजयामास । अन्ये चापि डा० सुरेश्वरकृष्णशास्त्रि - श्रीमधुर शास्त्रि - कु०

शशिबालागुप्ता-प्रभृतिकलाकाराः स्वप्रतिभामस्य प्रस्तुतौ समायूयुजन् । तेषां सूची अग्रिमपृष्ठे वर्तते । एते सर्वेऽपि संस्कृतसेवापरायणाः सुहृत्कलाकाराः साधुवादैः सभाज्यन्ते येषां सहयोगेन प्रभावपूर्णा प्रस्तुतिरस्य नाटकस्य समभवत् ।

ध्वनिनाटकरूपेण 'अभिशापस्य' प्रयोगार्थं ये ध्वनयोऽपेक्ष्यन्ते तेषां सूचिरपि प्रस्तुतिकाराणां साहाय्यार्थं दीयते ।

अस्य ध्वनिरूपकस्य किञ्चित्परिवर्तनेन मञ्चाभिनयोऽपि कर्तुं शक्यते । आशासे, पुरश्चरणकमलं पण्डितराजीयं च प्रयुज्य इदमपि प्रयोक्तुं श्रीमती कमलिनीदत्त-महाभागा कृतनिश्चया स्यात् ।

देववाणी-परिषदं प्रति कृतज्ञतामावहामि ययास्य ध्वनिरूपकस्य प्रकाशनं क्रियते ।

विदुषां वशंवदः

२.१.१९८५
आर-६, वाणी-विहारः
नयी दिल्ली-११००५९

रमाकान्त शुक्लः

(डा० रमाकान्त शुक्लः)

आकाशवाण्या दिल्लीकेन्द्रात् २६.६.१६८० ई० तारिकायां रात्रौ ६.३० वादनवेलायाम् 'अभिशाप'-ध्वनिरूपकस्य प्रस्तुतौ सहभागिनः कलाकाराः

१.	नटी	: कु० नीरजा भनोट
२.	सूत्रधारः	: (स्व०) श्रीयोगेश्वरकृष्ण शास्त्री
३.	नान्दीगायकः	: रमाकान्त शुक्लः
४.	सुरेन्द्रः	: सुरेश पन्तः
५.	वृषपर्वा	: धरणीकान्त झा
६.	वृहस्पतिः	: दिनेश्वरकृष्ण शास्त्री
७.	शुक्राचार्यः	: सुरेश्वरकृष्ण शास्त्री
८.	कचः	: मधुर शास्त्री
९.	देवयानी	: कु० शशिबाला गुप्ता
१०.	मदिरा	: कु० प्रतिमा तुरखिया
११.	व्योमचारी	: रमणकुमार शर्मा
१२.	वियद्गतिकः	: राधेश्याम शर्मा
१३.	सुरसेनापतिः	: सुरेन्द्र शर्मा
१४.	असुरसेनापतिः	: राधेश्याम शर्मा
१५.	दूतः	: रमणकुमार शर्मा
१६.	द्वारपालः	: राधेश्याम शर्मा
१७.	प्रतीहारी	: कु० रेखा कटारिया
१८.	धूम्राक्षः	: रमाकान्त शुक्लः
१९.	अंगारकः	: दिनेश्वरकृष्ण शास्त्री
२०.	पिंगाक्षः	: सुरेन्द्र शर्मा
२१.	लोहिताक्षः	: राधेश्याम शर्मा
२२.	निर्देशकः	: (स्व०) योगेश्वरकृष्ण शास्त्री
२३.	प्रस्तुति सहायकः	: गोपाल सक्सेना

'अभिशाप'-ध्वनिरूपकस्य प्रस्तुत्यर्थमपेक्षिताः केचन ध्वनयः

१. युद्धकोलाहल-दुन्दुभिनाद-तूर्यनाद-शस्त्रसम्पातध्वनिः,
२. नृत्यध्वनिः,
३. वीणावादनध्वनिः,
४. कुक्कुर-शृगालोदरपीडाव्यंजकध्वनिः,
५. समुद्रवीचिगर्जनध्वनिः,
६. चितार्चिध्वनिः,
७, प्रातःकालीनचटकाध्वनिः,
८. उदरविस्फोटध्वनिः,
९. गो-वत्स-रम्भाध्वनिः,
१०. पिहितस्थानात् कचोत्तरध्वनिः,
११. कचशापस्य प्रतिध्वनिः

विशेषः (१) समयानुरोधात् श्लोकभागः संक्षिप्तोऽपि कर्तुं शक्यते, गद्य-संवादरूपेण च प्रयोक्तुं शक्यते।

(२) शम्भुस्तुतिः सस्वरं वीणावादनपुरस्सरं प्रयोक्तव्या।

'अभिशापम्'

(ध्वनिनाटकम्)

प्रणेता :

डा० रमाकान्त शुक्लः

पात्र-परिचयः

नटी	:
सूत्रधारः	:
सुरेन्द्रः	: देवराजः
वृषपर्वा	: दानवराजः
बृहस्पतिः	: देवानां पुरोहितः (गुरुः)
शुक्राचार्यः	: दानवानां गुरुः
कचः	: बृहस्पतेः पुत्रः
देवयानी	: शुक्राचार्यस्य पुत्री
मदिरा	:
व्योमचारी वियद्गतिकः	: विमानचरिणौ देवौ
दूतः	: वृषपर्वणो दूतः
द्वारपालः	: वृषपर्वणो द्वारपालः
प्रतीहारीः	: सुरेन्द्रशिविरद्वाररक्षिका
धूम्राक्षः	: दानवः
अंगारकः	: ,,
पिंगाक्षः	: ,,
लोहिताक्षः	: ,,

रमाकान्तशुक्लप्रणीतं ध्वनिनाटकम्

अभिशापम्

'देवान् दैत्याँश्च जीवानयमहमखिलान् मृत्युवक्त्रं नयामी'
त्युच्चैरुद्घोषयन्तं जगदिदमभितो भाययन्तं करालम् ।
उन्मत्तं कालकूटं प्रसृमरमखिलं स्वीयकण्ठे नियच्छन्
कुर्यान्नित्यं शिवं वो भुजगपरिवृतो नीलकण्ठो महेशः ॥

(१)

(नान्द्यन्ते)

सूत्रधारः : आर्ये ! आर्ये ! इत आगम्यताम् ।

नटी : आर्य ! इयमस्मि ! भणतु, किमर्थमाहूतास्मि ।

सूत्रधारः : नन्वार्ये ! विस्मृतं त्वया यदद्यास्माभिः शुक्लोपाह्वरमाकान्तग्रथितवस्तुना नवेन 'अभिशाप'-नामधेयेन ध्वनिनाटकेनोपस्थातव्यम् ।

नटी : कथं विस्मृतं स्यान्मया ? सर्वमपि सज्जम् । किन्त्वार्य, भवता मम प्रश्नस्योत्तरं नैव दत्तमधुनावधि !

सूत्रधारः : कः सः प्रश्नः ?

नटी : कथं प्रतिभावतापि नाटककारेण 'अमंगलसूचकं' नाम अस्य नाटकस्य कृतम् ?

सूत्रधारः : अपि मुग्धे ! 'अभिशाप' इत्यनेन नामधेयेनैव कथं शंकितासि ? अमंगलादपि मंगलस्य व्यञ्जना सम्भवा । ननु स्मरसि पुष्पदन्तस्य वचनम् ?

नटी : किं तत् ?

सूत्रधारः : भगवन्तं भूतभावनं स्तुवन् कविः कथयति—

'श्मशानेष्वाक्रीडा स्मरहर पिशाचाः सहचरा-
श्चिता भस्मालेपः स्रगपि नृकरोटीपरिकरः।
अमंगल्यं शीलं तव भवतु नामैवमखिलं
तथापि स्मर्तॄणां वरद! परमं मंगलमसि॥'

एवमेवास्य नाटकस्य विषये त्वयावधार्यम्। अभिशाप-नामधेयमपीदं जगत्यै वरदानरूपम्।

नटी : कथमिव? सविस्तरं भणतु।

सूत्रधारः : अपि वावदूके! सर्वमपि अभिधयैव न भणितव्यम्। नाटकान्ते सर्वमपि उद्घाटितं भविष्यति। इदानीं नटान् आदिश नाट्यप्रस्तुत्यर्थम्।

नटी : आर्यपुत्र, सर्वेऽपि सज्जाः सन्ति। ननु भवानेव आकारयतु तान्।

सूत्रधारः : भो भो मत्सहयोगिनः! स्वकर्तव्यपालनाय सज्जीभवत।

(नेपथ्ये)

(समवेतस्वरेण देवाः—वयं सज्जाः स्मः। असुरान् चूर्ण-विचूर्णान् कर्तुं भवतो देवेन्द्रस्याज्ञां प्रतीक्षामहे! शस्त्र-सम्पाताय आदेशो दीयताम्।)

सूत्रधारः : अये! ममादेशं सुरेन्द्रस्यादेशं मन्वाना एते देवाः युद्धक्षेत्रे मामुत्तरयन्ति। नूनं त्रिलोक्यैश्वर्यप्राप्तिमूलं देवदानवयुद्धमासन्नम्।

(२)

(देवकटके)

सुरेन्द्रः : गुरुदेव बृहस्पते! इमे सर्वेऽपि मामकीनाः सैनिका युद्धार्थं सन्नद्धास्तिष्ठन्ति। आशीर्वादो दीयताम् यद्भवत्कृपया समरजयिनो भवेम।

वृहस्पतिः : विजयस्व शतक्रतो ! स्वपराक्रमेण शत्रून् जय ।

सुरेन्द्रः : सेनापते ! अपि शस्त्रसम्पाताय सर्वे सज्जाः ?

सेनापतिः : अथ किम् ? अन्वादेशमेव सर्वेऽपि रणांगणे स्वपराक्रमं शस्त्रकौशलं च दर्शयितुकामास्तिष्ठन्ति ।

सुरेन्द्रः : तदा तूर्यनादो विधीयताम् । शंखाः, भेर्यः, पणवानकगोमुखाः झंझाम्लातकढक्काः हन्यन्ताम् । युद्धनाटकस्य मङ्गलध्वनिः क्रियताम् ।

सेनापतिः : यथाज्ञापयति भवान् ।

(तूर्यध्वनिः । भेरीपणवानकगोमुखादिध्वनिः)

(३)
(दानवकटके)

वृषपर्वा : गुरुदेव शुक्राचार्य ! देवै रणदुन्दुभिस्ताडितः ।

शुक्राचार्यः : वृषपर्वन् ! वर्धापनम् । शत्रुकृतं युद्धाह्वानं ननु वीराणां मोदवर्धनम् । असुरेन्द्र ! शत्रुकृताक्रमणस्य समुचितमुत्तरं दातुं स्वयोद्धॄन् आदिश । मनस्विना शत्रोरुपरि स्वयमाक्रमणं न करणीयम्, किन्तु यदि शत्रुस्तस्मिन्नाक्रमणं करोति तदा तेन तस्याक्रमणस्य समुचितमुत्तरमवश्यमेव दातव्यम् । विजयस्व रणे !

वृषपर्वा : सेनापते ! शत्रुमनोऽभिलाषविध्वंसको रणदुन्दुभिध्वनिर्विधीयताम् । अस्माकं सर्वेऽपि रणशौण्डा असुरसैनिका युद्धरसं पातुमनुमन्यन्ताम् !

सेनापतिः : यथाज्ञापयति असुरेन्द्रः ।

(रणदुन्दुभिध्वनिः)

(रणक्षेत्रे । शस्त्रसम्पातध्वनिः । गजचिक्कारध्वनिः । हयह्रेषाध्वनिः । वीराणां कोलाहलः । 'वराका देवाः ! अधुनैव दिवं यास्यथ' इत्यसुरध्वनिः, 'अरे शुक्राचार्य-

शिष्याः ! अधुनैव कथावशेषाः क्रियध्वे' इतिसुरध्वनिः, 'इष्टं स्मर ! इयं तव प्राणान्तवेला' 'छिन्द्धि' 'भिन्द्धि' इतियोद्धृध्वनिः। युद्धकोलाहलः। स्वरविलयः)।

(४)

(सुरेन्द्रयुद्धशिविरे)

सेनापतिः : विजयताम् सुरेन्द्रः। देवसेनया असुराः पंचत्वं प्रापिताः।

सुरेन्द्रः : पराजिता असुराः? निष्कण्टका वयम्? त्रैलोक्य-स्वामिनो वयम्?

सेनापतिः : अथ किम्? भवद्द्वेषी वृषपर्वा शोकाम्बुधौ निमज्जति। शुक्राचार्यस्तं सान्त्वयति।

सुरेन्द्रः : सदृशं खलु देवसैनिकानाम् संवृत्तम्। नन्दन्तु देवाः। वर्धन्ताम् अस्मत्सैनिकाः। सेनापते! सैनिकानां विजयोत्सवः समायोज्यताम्।

सेनापतिः : यथाज्ञापयति देवः।

(५)

उद्घोषकः : भो भो विजयिनो देवाः! तत्रभवता देवराजेन शक्रेण भवन्तो विजयलाभेऽभिनन्दिताः, आमन्त्रिताश्च युद्धशिविरे एव समायोज्यमाने विजयोत्सवे समुपस्थातुम्। तत्राप्सरोभिर्दिव्यं नृत्यं प्रस्तोष्यते।

सैनिकानां समवेतध्वनिः ('शोभनम्! शोभनम्!' 'चलतु मित्र! युद्धश्रमं परिहरामः' आदि।

(सुरेन्द्र शिविरे नृत्यध्वनिः। नृत्यान्ते)

सुरेन्द्रः : भो भो समवेता विजयिनो देवसैनिकाः। युष्माकं रण कौशलस्य, युष्माकमुत्साहस्य युष्माकं जागरूकतायाश्च।-

परिणामोऽयं यदद्य वयमसुरान् पराजित्य विजयश्रिय-
मालिङ्गामः ।......

प्रतीहारी (प्रविश्य) : जयतु जयतु देवः । असुरशिविराद् वृषपर्वणः सन्देशमाहृत्य दूतः समायातः ।

सुरेन्द्रः : असुरशिविराद् दूतः ? क्वासौ ?

प्रतीहारी : अस्मच्छिविरद्वारमध्यास्ते । इदं तेन भवदर्थं पत्रं प्रदत्तम् ।

सुरेन्द्रः : (पत्रं गृहीत्वा वाचयति) 'इतोऽसुरशिविरादसुरेन्द्रो वृष-पर्वा सुरेन्द्रं विज्ञापयति यद् वीरा जयपराजयाभ्यामन्तरा युद्धभूमिं न परित्यजन्ति । भवतः सैनिका जयपराजययो-र्निश्चयं विनैव रणांगणाद् विनिवृत्ताः । अस्माकमसुर-सैनिकास्तान् रणाजिरे प्रतीक्षमाणास्तिष्ठन्ति । एतै-रस्माकं भवत्सैनिकानां जयपराजयनिर्णायकं युद्धं स्यादथवा युद्धं विनैव भवता पराजयः स्वीकार्यः, अस्माकं शासनं च मौलिमालाभिर्लालनीयम् । (बृहस्पतिं प्रति) सुरगुरो ! कोऽयमसम्बद्धप्रलापः ? कथमस्माकं सैनिकैर्हता असुरा अद्यापि जीवन्ति ? (सेनापतिं प्रति) सेनापते ! किम्वलीक-विजयसूचनादानेन विप्रलब्धाः वयम् ?

बृहस्पतिः : अत्राहं कांचिद् दूरगामिनीं मायां तर्कयामि ।

सेनापतिः : देव ! यद्यसुरा रणांगणमधितिष्ठन्ति तर्हि वयमपि स्वबलं पुनः परीक्षितुमुत्सुकाः स्मः ! विजयोत्सवं परित्यज्य इदानीमेव युद्धप्रयाणाय सज्जा वयम् ! दूत-द्वारेण युद्धसन्देशो वृषपर्वणः सकाशे प्रेषणीयः ।

सुरेन्द्रः : युक्तम् प्रतिहारि ! दूत आहूयताम् !

प्रतीहारी : यथाज्ञापयति देवः ।

(निर्गता । प्रविश्य)

एष दूतः। भवत्सन्देशं प्रतीक्षते।

सुरेन्द्रः : असुरदूत ! भवता मद्वचनादसुरेन्द्रो वृषपर्वा विज्ञापनीयो यद्देवाः कदापि जयपराजयाभ्यां विना युद्धाजिरान्न पलायन्ते, कान्दिशीका वा भवन्ति। श्व एव भगवति विरोचने समुदिते देवदानवबलपरीक्षणं भविता। श्वो युद्धक्षेत्रे चिरनिद्रातः पूर्वमिदानीं निजान्तिमनिशायामसुर-सैनिका विश्राम्यन्तु।

(६)

(वृषपर्वणः शिविरे)

द्वारपालः : जयतु जयतु असुरेन्द्रः। असुरदूतः सुराणां युद्धशिविरात्प्रतिनिवृत्तो दानवेन्द्रं दिदृक्षति।

वृषपर्वा : त्वरितं प्रवेशयैनं द्वारपाल !

द्वारपालः : (पुनः प्रविश्य) - जयतु जयतु दानवेन्द्रः। अयमसुरदूतः।

दूतः : जयतु जयतु असुराधिपः। अत्रभवन्तमसुरेश्वरं वृषपर्वणं प्रति विज्ञापयति सुरेन्द्रो यद्देवाः जयपराजयाभ्यां विनां युद्धभूमिं न परित्यजन्ति, अतः प्रातःकाले सुरासुरबलयोः परीक्षणं भविता।

वृषपर्वा : (सव्यंग्यं, साभिमानं) ह ह ह ! प्रातःकाले सुरासुरबलयोः परीक्षणं भविता ! मुग्धोऽसि सुरेन्द्र ! केवलमसुराणामेव बलं परीक्षितं भवेत्, मृतानां देवानां बलपरीक्षणं कथं संभवेत् ? असुराः अमराः सन्ति, गुरुवरशुक्राचार्यस्य कृपया ! (शुक्राचार्यं प्रति) असुरगुरो भगवन् भार्गव ! किमस्मासु भवत्प्रसादमतिशेतुं सुराः प्रभविष्यन्ति ?

शुक्राचार्यः : कदापि न। मच्छिष्या असुराः कदापि मर्तुं नार्हाः।

मद्वशंगता संजीविनी विद्य। तान् सदैव संजीवयिष्यति। पश्यामि सुरगुरोर्बृहस्पतेर्विद्यावलम् श्वो रणांगणे! मच्छिष्यहेतिदलितान् अमरान् कथममरीकरिष्यति स वराक इति दर्शनीयमस्ति! व्यपनयामि तस्य बृहस्पतित्वम्। वृषपर्वन्!

वृषपर्वा : आज्ञापयतु भगवान् काव्यः।

शुक्राचार्यः : श्वो मयापि युद्धक्षेत्रे भाव्यम्। यदि देवा असुरान् घातयन्ति तदाहं तान् संजीविन्या विद्यया पुनरपि उज्जीवयिष्यामि।

वृषपर्वा : अनुगृहीतोऽस्मि भवदाशिषा। श्वो मया साकमेव भवन्तो युद्धक्षेत्रे स्थास्यन्ति।

(७)

(सुरेन्द्रसेनाकटके)

सुरेन्द्रः : सेनापते!

सेनापतिः : आज्ञापयतु देवराजः।

सुरेन्द्रः : समुदेति भगवान् विरोचनः। तूर्यनादः क्रियताम्। देवानां पराक्रमरसमास्वादयन्तु दानवाः। देवानां विजयवैजयन्ती आकाशे अव्याहता उल्लसतु। अपि किं वैमानिका देवाः पुष्पवृष्ट्यर्थमाकाशे यथादेशं तिष्ठन्ति?

सेनापतिः : सुरपते! ते स्वनियोगमशून्यं कुर्वन्ति।

सुरेन्द्रः : भगवन् बृहस्पते! मम सेनायै स्वाशिषम् आशंसतु।

बृहस्पतिः : सर्वथा भद्रं भूयात् पुरन्दरबलस्य।

सुरेन्द्रः : सेनापते! युद्धारम्भाय दुन्दुभिस्ताडितः स्यात्। अद्य जयपराजयाभ्यां विना युद्धस्थलं नैव परित्याज्यम्।

सेनापतिः : यथाज्ञापयति देवः। (सशस्त्रसम्पातं युद्धध्वनिः)

(८)

(आकाशे)

वियद्० : मित्र व्योमचारिन्। अस्माभिर्देवानां विजये पुष्पवृष्टिः करणीया विद्यते। इदं युद्धं प्रारब्धम्। एते देवा स्वायुधैरसुरान् प्रहरन्ति। असुरा अपि बलिष्ठाः सन्ति। देवांस्ते इदानीं धर्षयन्ति !

व्योम० : मित्र वियद्गतिक ! पश्य पश्य ! सुरैरसुरा निपात्यन्ते। वर्षय वर्षय पुष्पाणि ! सुराणां विजयो भवति।

वियद्०: : व्योमचारिन् ! पश्याश्चर्यकम् ! एते असुरा भूमौ पतिताः पुनरप्युत्तिष्ठन्ति। एष शुक्राचार्यो जलमुपस्पृश्य तान्संजीवयति।

व्योम० : अये सत्यम् ! कथमुत्थायोत्थाय एते असुरा देवान् धर्षयन्ति।

वियद्० : हा हन्त ? नासीरसीमनि स्थिता प्रायशो देवा असुरैर्हताः। युद्धक्षेत्रे असुरश्चैकोऽपि निहतो न दृश्यते।

व्योम० : पश्य, अयन् असुरो देवेनानेन निपातितः।

वियद्० : अरे रे पश्य, अयन्तु पुनरपि उत्थितः। अयंच शुक्राचार्यो जलमुपस्पृश्य कामपि मायामाचरति।

व्योम० : देवबलं हीयते। शक्रोऽपि बृहस्पतिना साकं चिन्ताचुम्बित इव लक्ष्यते।

वियद्० : इदानीं पुष्पवृष्टेः किं भविष्यति ?

व्योम० : मित्र विमानमवतारय ! अल्पीयांसो हि देवा अवशिष्टाः। गत्वा शक्रं निवेदयावः शुक्राचार्यकृतां मायाचेष्टाम्।

वियद्० : पश्य, देवाः कान्दिशीकाः संवृत्ताः। असुराः सर्वेऽपि यथावस्थिताः साट्टहासं विजयश्रियमनुभवन्ति।

(अट्टाहासध्वनिः)

व्योम० : सत्यमेव भणसि सखे ! एहि, शक्रं प्रति चलावः।

(६)

(सुरेन्द्रसेनाशिविरे)

व्योम० : जयतु जयतु देवः !

सुरेन्द्रः : कथं जयतु अयं मन्दभाग्यः सुरेन्द्रपदवाच्यो जन्तुः ? ह्य एव विजयिनी देवसेना अद्य विनष्टा। न केवलं पराजयोऽपितु प्रणाशोऽपि संवृत्तः। अमरा मृताः, असुराश्च यथावत्तिष्ठन्ति।

व्योम० : देव ! अत्र शुक्राचार्यः कारणं प्रतीयते। वियद्गतिकेन साकं मया विमानस्थेन दृष्टं यदुशनसा जलमुपस्पृश्य मृता असुरा वारंवारमुज्जीविताः। नूनं सः कामपि अमोघां विद्यां जानाति येन मृता अपि दानवाः पुनरुज्जीवन्ति।

वियद्० : सत्यं भणति व्योमचारी, देव ! मयाप्येवमेवावलोकितम्।

सुरेन्द्रः : (निःश्वस्य) हुं ! सुरगुरुं पृच्छामि ! भगवन् वृहस्पते ! मृतानामसुराणां पुनरुज्जीवने किं कारणं स्यात् भवन्मतेन ?

बृहस्पतिः : शतक्रतो ! तं श्रुतु मयाप्यासीद्यदुशनाः मृतसंजीविनीं विद्यां जानाति किन्त्वद्य तु अवलोकितमेव। नूनं शुक्राचार्यसिद्धा मृतसंजिविनी विद्यैव असुराणां पुनरुज्जीवने हेतुः।

सुरेन्द्रः : हा हता स्मः ! इदानीं वयं कदापि विजयमुखं नैव द्रक्ष्यामः। असुरा एव त्रैलोक्यशासका भविष्यन्ति। भीतभीता इव देवा इतस्ततः शरणं मार्गयिष्यन्ति। भगवन् बृहस्पते !

बृहस्पतिः : कथनीयं भणतु सुरेन्द्रः।

सुरेन्द्रः : अपि नाम भवद्भिः सा संजीविनी विद्या उपासिता स्यात् ?

बृहस्पतिः : मघवन् ! अशक्यमेतत्। न हि शुक्राद् ऋते कश्चित्तां विद्यां वेत्ति। अहं शुक्रश्च नित्यमन्योन्यप्रतिस्पर्धिनौ। नाहं तं गुरुरूपेण स्वीकर्तुं पारये। विना च गुरुसेवां विद्या नोपलभ्यते।

सुरेन्द्रः : दुर्दिनानि समागतानि देवानाम् ! कथं सुराणामस्तित्वमवशिष्येत ?

व्योम० : देव ! उपाय एको मयोत्प्रेक्ष्यते तद्विद्योपार्जनस्य।

सुरेन्द्रः : कः स उपाय ? भण व्योमचारिन् !

व्योम० : देव ! भगवतो बृहस्पतेः ज्येष्ठपुत्रः कचः शुक्राचार्यस्य शिष्यतां गृहीत्वा विद्यां साधयितुं क्षमः स्यात्।

सुरेन्द्रः : भगवन् बृहस्पते ! अस्मिन् विषये भवतः किं मतम् ?

बृहस्पतिः : नाहं तस्यं विद्यार्जनमार्गे प्रत्यूहीभवामि। यदि सः शत्रुपुरीमधिष्ठाय मत्प्रतिपक्षादपि विद्यां जिघृक्षति तर्हि न मम कापि हानिः। विद्यार्जनं हि ब्राह्मणानां प्रथमं कर्तव्यम्। किन्त्वस्मिन् विषये कच एव प्रष्टव्यो न त्वहम्। युवा हि पुत्रः स्वविषये निर्णयं कर्तुं प्रभुर्भवति।

सुरेन्द्रः : तर्हि कचमेव विमृशामः।

(१०)

(कचावासे)

सुरेन्द्रः : ब्रह्मन् ! अभिवादये !

कचः : (स्वगतं) अये ! सपरिकरः सुरेन्द्रः ? (प्रकाश) स्वागतं सुरेन्द्रपरिकराय ! किं भवतः प्रियमुपकरोमि ?

सुरेन्द्रः : कच ! भवत्येवायत्तमस्माकं कल्याणम् । ब्रह्मचारिन् ! उत्तारय विपद्ग्रस्तान् देवान् !

कचः : स्पष्टं भणतु भवान् ! का समस्या ?

सुरेन्द्रः : देवदानवययुद्धे देवानां महती हानिः संवृत्ता । दानवाश्च शुक्राचार्यस्य विद्यावलेन मृता अपि पुनर्जीवन्ति । असुरा अजेयाः संवृत्ताः ! भवान् अस्माकं साहाय्यमाचरतु । कच ! देवान् संजीवयतु भवान् !

कचः : कथमहं देवान् संजीवयेयम् ?

सुरेन्द्रः : अमिततेजसि ब्राह्मणे शुक्राचार्ये संजीविनी विद्या निवसति । भवान् विप्रवरं तमुपसेव्य छलेन तां विद्यां गृह्णातु । न तत्सकाशे स्वगोत्रकुलनामादि कीर्तनीयम् ।

कचः : शतक्रतो ! असदृशं खल्विदं ब्राह्मणकुमारस्य । देवानां कल्याणाय शुक्राचार्याद् विद्यां ग्रहीष्यामि किन्तु विनयेन, गुरुशुश्रूषया, परिप्रश्नेन, न तु छलेन । छलगृहीता विद्या न सफला भवति ! अहं नामकुलगोत्रादि संकीर्त्यैव शुक्राचार्यं प्रसादयिष्यामि विद्यां चाहरिष्यामि ।

सरेन्द्रः : कच ! अस्मत्सम्बन्धपरिज्ञाने कदाचिच्छुक्राचार्यो भवते विद्यां न दद्यादिति विचार्य मया स्वगोत्रकुलनामादेर्गोपनं प्रस्तावितमासीत् । अत्र पुनर्विचारयितुं प्रार्थ्यते भवान् ।

कचः : पुनर्विचारस्यावकाश एव नास्ति । विद्यादानं विद्याग्रहणं च सात्त्विकानुष्ठाने स्तः । तत्र छलप्रयोगो विघ्नस्वरूपः । नाहं तत्र राजनीतिं प्रयोक्तुं गच्छामि । कामं भवतु शुक्राचार्यो मत्पितुर्बृहस्पतेः प्रतिपक्षी, दानवानां च गुरुः,

अहं तु विद्यार्जनाय तं शुद्धेनैव चेतसा आराधयिष्यामि ।

सुरेन्द्रः : यथा रोचते भवते । वयं तु भवन्तं संजीविनीविद्यासमलंकृतं द्रष्टुकामाः स्मः । भवता वृषपर्वनगरे शुक्राचार्यो द्रष्टव्यः । तेनैव साकं तस्य प्रियसुता देवयानी अपि निवसति । अहं विश्वसिमि, यद् भवान् असुरगुरुं शुक्राचार्यं तत्सुतां देवयानीं च स्वशीलदाक्षिण्यमाधुर्यैराचारेण दमेन च प्रसाद्य संजीविनीं विद्यामवश्यमेव संसाधयिष्यति ।

कचः : भवदिच्छा सफला स्यात् । अहं पितुराशिषं गृहीत्वा असुरेन्द्रपुरं प्रति अद्यैव प्रतिष्ठे ।

(११)

(वृषपर्वनगरे)

कचः : इदमसुरेन्द्रपुरम् । अहो भव्यता दानवेन्द्रनगरस्य ! अयं चाश्रमः शुक्राचार्यस्य । तदुपसर्पामि । इयं कन्या किमु देवयानी एवास्ति ? (प्रकाशं) नमस्करोमि कल्याणीम् । अपि नाम शुक्राचार्यपादा आश्रममधितिष्ठन्ति ?

देवयानी : स्वागतं भवते । किन्नामधेयं भवन्तं जानीयाम् ।

कचः : आचार्यपादानां शिष्यतां कामयमानं ब्राह्मणकुमारं मामवगच्छतु अत्रभवती । अपि नाम तेषां दर्शनं सुलभम् ?

देवयानी : क्षणं विश्रम्यताम् ! अहं भवदागमनं पित्रे निवेदयामि ।

(१२)

(शुक्राचार्यकक्षे)

देवयानी : तात ! कश्चिद्विप्रबटुः भवन्तं द्रष्टुम् आश्रमद्वारमधितिष्ठति । भवतः शिष्यतामभिलषति ।

शुक्राचार्यः : कि नामधेयः ? कुतः समायातः ? कस्य सुतः ?

देवयानी : इति तु सर्वं मया न पृष्टम्। परं सोऽत्यन्तं सौम्याकृति-स्तेजस्वी च वर्तते। नामधेयादिकं प्रष्टव्यं किम्?

शुक्राचार्यः : अधुना किं प्रक्ष्यसि? अहमेव तं सौम्याकृतिं तेजस्विनं च पश्यामि। चल! (पादुकाध्वनिः)

(१३)

(आश्रमद्वारे)

शुक्राचार्यः : (स्वगतं) यथार्थमाह देवयानी। महानुभावोऽयं विप्रकुमारः। (प्रकाशं) कस्त्वं वटो?

कचः : ऋषेरङ्गिरसः पौत्रः, साक्षाद्बृहस्पतेः पुत्रो नाम्ना कचोऽहमाचार्यपादान् सादरमभिवादये।

शुक्राचार्यः : बृहस्पतेः पुत्रः? कथमत्रागमनं तव?

कचः : भगवन्! भवच्छिष्यतां कामयमानोऽस्मि।

शुक्राचार्य : सकलविद्यागुरो बृहस्पतेरात्मजः सन्नपि मच्छिष्यतां कथं कामयसे? त्वया तु स्वयमेव सकलविद्यालिंगितेन भाव्यम्।

कचः : भगवन्! मया स्वपितुरनेका वेदवेदांग-साहित्य-संगीतादिका विद्या गृहीताः सन्ति। किन्तु भवान् ततोऽप्यधिकं सिद्धविद्य इति सर्वजगच्छ्रुतिगोचरो विषयः। अतोऽत्रभवान् मां शिष्यत्वेन परिग्रहीतुं सादरमभ्यर्थ्यते।

ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि त्वय्यहं परमं गुरौ।
अनुमन्यस्व मां ब्रह्मन् सहस्रं परिवत्सरान्॥

शुक्राचार्यः : (स्वगतं) बृहस्पतेरयं पुत्रः सत्यवाक् स्पष्टवाक् च प्रतीयते। सहस्रवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्यं धारयितुं संकल्पशीलः। विद्यादानयोग्यं पात्रम्। भवतु मत्परिपंथिनः पुत्रः। यदि सत्पात्रमस्ति तदा मच्छिष्यतामर्हति।

(प्रकाशम्) कच ! ते वचः प्रतिगृह्णामि । देवयानि !

देवयानी : का आज्ञा तात ?

शुक्राचार्य : अयं कचकुमारोऽस्मदाश्रमे स्थित्वा ब्रह्मचर्यं चरिष्यति । अस्यातिथ्यं क्रियताम् । (स्वगतं) पश्यामि कथं सहस्रवर्ष-पर्यन्तं ब्रह्मचर्यं चरति । विद्या गुरुविनयवृत्त्यातिविषमा भवति । किन्तु यद्ययं ब्रह्मचर्यव्रतं सम्यक् परिपालयति तदास्य यौवनं मत्प्रभावात् स्थास्नु भविष्यति । न तत्र सहस्रवर्षानन्तरमपि जरागमनं भविष्यति (प्रकाशं) कच ! त्वया नित्यमेव आश्रमगावश्चारणीयाः । नित्यमेव अग्निहोत्रार्थं समिधः समाहरणीयाः । भगवान् भूतभावनः समर्चनीयः । मदनुपस्थितौ मत्सुताया देवयान्या आज्ञा पालनीया । सहस्रवर्षानन्तरं तव पात्रतां परीक्ष्य तुभ्यं विद्यां दास्यामि ।

कचः : अनुगृहीतोऽस्मि । यथादेशं ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि ।

(१४)

(शुक्राचार्याश्रमः । प्रातकाले चटकानां कलरवः)

कचः : गुरुसुते ! सुप्रभातम् । इमा आचार्यवरस्य कृते अग्निहोत्र-समिधः सन्ति । एतानि बिल्वपत्राणि । एतानि च पूजार्थं कुसुमानि ।

देवयानी : शोभनम्

कचः : इदानीमहमपि महेशानं समर्चयामि । पुनश्च गाश्चारयितुं वनं यास्यामि । (स्वकुटीरे गच्छति, तत्र च शम्भुं पूजयति)

ॐ नमः शंभवाय च मयोभवाय च,
नमः शंकराय च मयस्कराय च,
नमः शिवाय च शिवतराय च ।

ॐ त्र्यम्बकं यजामहे
सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्यो
र्मुक्षीय मामृतात् ।।

देवयानी : अहो जलधरस्तनितगंभीरघोषः कचस्य !
(कचः भगवन्तं सस्वरं स्तौति)

शंकरं शंप्रदं सज्जनानन्ददं
भावगम्यं परेशं महेशं भजे ।
नीलकण्ठं महाकालकालं विभुं
निर्विकल्पं निरीहं कृपालुं भजे ।
कम्बुकुन्देन्दुकर्पूरगौरं शिवं
पापनाशं वरेण्यं हरं सन्दधे ।
रुद्रमोंकारमूलं भवं कामहं
विश्वनाथं विभूत्यङ्गभूषं भजे ।।

देवयानी : अहो एकाग्रध्यानपरता कचस्य ! अहो स्वरलहरी कचस्य !

(१५)

(शुक्राचार्याश्रमे)

कचः : देवयानि ! अहं गाश्चारयितुं वनं गच्छामि ।
(गोप्रणोदनध्वनिं करोति । गवां वत्सानां च ध्वनिः । घण्टिकाध्वनिः)

देवयानी : गच्छ ! कदा प्रत्यागमिष्यसि ?

कचः : सूर्यास्तवेलातः पूर्वमेवागमिष्यामि ।
(गोरम्भाध्वनिः, गोप्रयाणध्वनिः)

(१६)

(उपाश्रमं प्रत्यावर्तनमार्गे)

कचः : हो हो ! कपिले ! इतः इतः । श्यामे ! इतः इतः । हो वत्स ! इतः इतः ।
(गोरम्भाध्वनिः घण्टिकाध्वनिः)

देवयानी : प्रतिनिवृत्तोऽसि कच ! गोचारणात् ?

कचः : आम् ! इमा आचार्यपादानां सायंतनस्य यज्ञस्य कृते समिधः । एतानि च फलानि भवत्यै समुपाहृतानि ।

देवयानी : अये मत्कृते कथं कष्टमनुभवसि ?

कचः : न हि कष्टमनुभवामि । गुरुसुतायाः प्रसादने आनन्दमनुभवामि !

देवयानी : कच ! त्वया या शम्भोः स्तुतिः कृता आसीत् तामहमपि शिक्षितुमिच्छामि । अपि शिक्षयिष्यसि माम् ?

कचः : अवश्यमेव ! ननु सौभाग्यं मे ।

देवयानी : तर्हि तातपादानां सायंतनयज्ञसमाप्तावेव शिक्षय । अहं स्तुतिमिमामुपवीणयिष्यामि ।

कचः : अपि भवत्याः सकाशे वीणा वर्तते ?

देवयानी : आम्, वर्तते । अहं जानाम्यपि वीणां वादयितुम् किंचित्किंचित् ।

कचः : शोभनम् । अहमपि किंचित् किंचित् वीणावादनं जानामि ।

देवयानी : तर्हि अद्य शम्भुस्तुतिं शिक्षयिष्यसि ?

कचः : अवश्यमेव । शुभः कल्पः ।

(१७)

(शुक्राश्रमे)

शुक्राचार्यः : वत्से देवयानि ! सायन्तनस्य अग्निहोत्रस्य व्यवस्था संजाता ?

देवयानी : संजाता तात ! इमाः समिधः । इदमाज्यम् । इमानि पात्राणि । अयमाहवनीयोऽग्निः । इदम् हव्यम् । सर्वमपि सन्नद्धं तिष्ठति । कचेन मया च सर्वा व्यवस्था कृता ।

शुक्राचार्यः : शोभनम् ! युवामपि अग्निहोत्रवेलायां मामुपतिष्ठतम् ।

देवयानी : युक्तम् । कृतगोचारणोऽयं कचोऽपि स्नात्वा आयात्येव ।

कचः : (प्रविश्य) प्रणमामि आचार्यपादान् ।

शुक्राचार्यः : तपोनिष्ठो भव । एहि, अग्निहोत्रं कुर्मः ।

(सर्वे मन्त्रं पठन्ति)

"उपत्वाग्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त एमसि ।"

ॐ अग्नये स्वाहा !

देवयानी : तात ! कचकृता परेशस्तुतिरतीव हृद्या । न श्रोष्यसि किम् ?

शुक्राचार्यः : कथं न श्रोष्यामि ?

देवयानी : अहं वीणावादनं करिष्यामि ।

शुक्राचार्यः : अवश्यं कुरु ।

देवयानी : अहमपि तां स्तुतिं कण्ठस्थां करिष्यामि ।

शुक्राचार्यः : अवश्यं कुरु ।

देवयानी : कच ! आरभ्यताम् शंभुस्तुतिः ।

(कचः 'शङ्करं ··'इत्यादि शम्भुस्तुतिं गायति । देवयानी वीणां वादयति)

शुक्राचार्यः : साधु गीतम् ! साधु वादितम् !

देवयानी : कच ! अधुनाहं गायामि स्तुतिमिमाम् । त्वं वीणां वादय ।

कचः : यथाज्ञापयति कल्याणी ।

(देवयानी गायति । कचो वीणां वादयति)

शुक्राचार्यः : साधु गीतम् ! साधु वादितम् ! इदानीं गोशालायां दीपज्वालनं कुरुतम् । अहमपि ध्यानस्थितो भवामि ।

उभौ : यथाज्ञापयति भवान् ।

(अन्तरालसूचकं संगीतम्)

(१८)

(प्रातःकाले शुक्राश्रमे)

देवयानी : किं चलितोऽसि कच ! गाश्चारयितुम् ?

कचः : आम् देवयानि ! किं न पश्यत्यत्रभवती गवां समूहम् ? परमद्यैव कथं पृच्छति भवती ? अहं तु नित्यमेव गाश्चारयितुं वनं गच्छामि । अद्यावधि तु भवत्या कदापि न । पृष्टोऽहम् ?

देवयानी : न जानासि ? अद्य ब्रह्मचर्यव्रतं चरतस्ते पञ्चशतवर्षाणि व्यतीतानि । न जाने किमिव हि मम मनोऽद्य त्वां वनं प्रेषयितुं नेच्छति । इच्छामि यदत्रैवाश्रमे स्थित्वा त्वं गीतेन वीणावादनेन च भगवन्तं शम्भुं प्रसादयेः ।

कचः : कल्याणि ! सायंकालेऽवश्यमेव यथाभवदादिष्टं समाचरिष्यामि । इदानीं गावो वनं प्रति चलिताः सन्ति तासां रोधो नोचितः स्यात् ! तर्हि अनुमन्यस्व मां गाश्चारयितुम् ।

देवयानी : (समानमिव) यथा ते रोचते तथा कुरु । किन्त्वद्य शीघ्रमेव प्रतिनिवर्तस्व ।

कचः : यथाज्ञापयति कल्याणी ।

(१९)

(सायंकाले शुक्राश्रमे)

देवयानी : तात ! तात ! अनिष्टं मे प्रतिभासते ।

शुक्राचार्यः : कोनाम तवानिष्टं कर्तुं क्षमते ? ब्रूहि ! किमेवं कातरासि ?

देवयानी : तात ! भवता अग्निहोत्रमाहुतम्, सूर्यश्चास्तं गतः, गावश्चागोपा एवाश्रमं समागताः, किन्तु कचो नैव दृश्यते ।

शुक्राचार्यः : किं ब्रवीषि देवयानि ?

देवयानी : सत्यं ब्रवीमि तात ! अवश्यमेव कचो व्यापादितो वा मृतो वा स्यात् । तात ! कचं विनाहं न जीविष्यामि ! (रोदिति)

शुक्राचार्यः : वत्से ! असुरगुरोः भार्गवस्य शुक्राचार्यस्य सुता भवन्त्यपि रोदिषि ? यदि कचो मृतोऽस्ति तर्हि अयमहं द्रागेव संजीविनीविद्यां प्रयुज्य तं पुनः संजीवयामि। कृतान्तोदरादपि तं निःसार्य त्वत्सम्मुखं क्षणेनैवोपस्थापयामि।

देवयानी : तात ! प्रयुज्यताम् संजीविनी, मज्जीवनाय । अन्यथाहमपि जीवितं त्यक्ष्यामि ।

शुक्राचार्यः : वत्से समाश्वसिहि ! इयं त्वं कचं स्वसम्मुखे पश्यसि । (शुक्राचार्यः संजीविनी प्रयुङ्क्ते) 'वत्स कच ब्रह्मचारिन् ! अत्रागम्यताम्' ।

(कुक्कुराणां जम्बुकानां च उदरशूलजन्यध्वनिः)

कचः : अयमहं प्रणमामि कचो भगवन्तम् असुरगुरुम् !

देवयानी : (हृष्ट्वा) कच ! कुत्रासीः त्वमेतावत्कालपर्यन्तम् ? कस्माच्चिरायितोऽसि ? अधुना कुतः प्रादुर्भूतोऽसि ?

कचः : भार्गवि ! भवत्यानुमतोऽहं प्रातः गाः नीत्वा वनमगच्छम् । भवदादेशनुसारं वनादद्याहं सायंकालात्पूर्वमेव आश्रमं प्रति प्रस्थितः । समिधः, कुशाः, काष्ठभारं च

गृहीत्वाहं श्रमभारार्तः सन् मार्गे वटवृक्षं समशिश्रियम् । गावश्चापि सर्वा वृक्षच्छायां समाश्रिताः । तदानीमेव केचिदसुरातस्त्र समागताः—

(फ्लेशबैकपद्धत्या)

पिंगाक्षः : कोऽसि रे वटच्छायावलम्बी त्वम् ?

कचः : अहं बृहस्पतिसुतः कचोऽस्मि ।

लोहिताक्ष : सुराणामस्मद् द्वेषिनां गुरोर्बृहस्पतेः पुत्रः ? सर्पसुतोऽसि ! (पिंगाक्षं प्रति) पिंगाक्ष ! समाप्यैनं खड्गेन ! न जाने कदा किमस्माकमनिष्टमाचरेत् ?

कच : मा मा मां मारयतु ।

लोहिताक्ष : शत्रुं यदि न हन्मस्तदा किं मित्रं हन्मः ? पिंगाक्ष ! मां दयां कुरु ! पातय खड्गमस्य स्कन्धे।
(पिंगाक्षः खड्गं चालयति ! कचस्य ग्रीवा कृत्ता)

पिंगाक्षः : लोहिताक्ष ! पश्य सर्पकुमारस्य खण्डद्वयं संवृत्तम् ।
(अट्टहासं करोति)

लोहिताक्षः : पिंगाक्ष ! खण्डद्वयेनैव कार्यं न सेत्स्यति । अस्य मांसं खण्डशः कृत्वा पेषीकृत्वा च शालावृकेभ्यो जम्बुकेभ्यश्च समर्पणीयम् । एते समायान्ति आघ्रात-मांसाः कुक्कुराः शृगालाश्च ।
(कुक्कुराणां शृगालानां च ध्वनिः)

पिंगाक्षः : (मांसखण्डान् पेषीकुर्वन्) हा हा हा ! यथेच्छं भुज्यताम् सुरगुरुसुतस्य मिष्टं मांसं भोः शालावृकाः !
(कुक्कुरध्वनिः)

लोहिताक्षः : पिंगाक्ष ! इदानीं कृतकार्या वयम् ! प्रस्थानं कुर्मः । बृहस्पतिसुतः कचः, सोऽपि वृषपर्वणो नगरस्य समीपस्थ एव वने ! असुरा यथा श्वसन्त्येव नात्र । हुं—(प्रस्थिताः)

(फ्लैशसमाप्तिः)

कचः : किञ्चित्कालानन्तरमेव भार्गवेण महात्मनाहमाहूतः। तदैव कुकुराणां शृगालानां चोदरेभ्यो निःसृत्याहमत्र संजीवितः सन् समायातः।

देवयानी : जीवामि ! तात ! अद्यप्रभृति कच आश्रमे एव स्थित्वा ब्रह्मचर्यव्रतं पालयतु। गोचारणाय अपरः शिष्यो नियुज्यताम्।

कचः : अलं भयेन ! प्रतिदिनं तु एवं न भवति। अद्यावधि पञ्चशतवर्षेषु कदापि नैवं संवृत्तम्।

देवयानी : तूष्णीं भव ! अद्य प्रातरपि मम निषेधमुल्लंघ्य वनं प्रस्थितः आसीः। तस्य फलं भुक्तम् त्वया मया च। इदानीं त्वामाश्रमाद् बहिर्न प्रेषयिष्यामि। (शुक्राचार्यं प्रति) तात ! आज्ञापयैनमत्रैव स्थित्वा ब्रह्मचर्यं पालयितुम्।

शुक्राचार्यः : उचितं भणति देवयानी। कच ! त्वया आश्रमें स्थित्वैव गोसेवा कार्या। अद्यप्रभृति त्वं गोचारणाय वने न गमिष्यसि। देवयान्या साकं स्वाध्यायस्त्वया कर्त्तव्यः। आश्रमपादपानां सेचनं पोषणं च कर्त्तव्यम्। यदा देवयानी त्वां बहिराश्रमं प्रेषयेत्तदैव त्वमितो बहिर्गच्छेः। अपि गृहीतोऽर्थस्त्वया ?

कचः : यथादिशति भार्गवः। आज्ञा गुरूणां परिपालनीया।

शुक्राचार्यः : देवयानि ! कचस्य कृते मंगलाचारं कुर्याः !

देवयानी : मया प्रथममेव एतत्कृते विचारितमासीत्। अद्यास्य पंचशतवर्षाणि व्ययीतानि तपश्चरतः।

(मांगलिकध्वनिः)

(२०)

(देवयानी-कुटीरे)

(प्रातःकालीनपक्षिध्वनिः)

कचः : देवयानि ! मया स्वाध्यायः कृतः। गावोऽपि सेविताः। आश्रमपादपा अपि सिक्ताः। अन्यत्किमनुष्ठेयम् ?

देवयानी : कच ! अविदूरस्थ एव सरसि कमलानि विकसितानि सन्ति। कतिपयानि कमलानि आनेतुमर्हसि। अतिदूरं मा गाः। अहमद्य कमलवलिना शंभुमर्चयितुमिच्छामि।

कचः : पूजायै कश्चिद्विशिष्टावसरोऽस्ति ?

देवयानी : अद्य मम जन्मदिवसोऽस्ति।

कचः : वर्धापनम्। अयमहमनुपदमेवायामि कमलानि गृहीत्वा। अहमपि भगवतो भूतभावनस्य विशेषस्तुतिं करिष्यामि।

देवयानी : शोभनम् ! न नु शीघ्रमेव आगच्छेः।

(२१)

देवयानी : (स्वगतं) प्रातःकाले कचः कमलानि आहर्तुं समीपस्थं तडागं गत आसीत् किन्तु इदानीं यावन्न प्रतिनिवृत्तः। किं नाम कारणं भवेत् ! किमु चिरकालात् आश्रम-परिधिगतः पंजरबद्धः केसरी इव सः अद्य उन्मुक्तं वातावरणं लब्ध्वा वनश्रियं द्रष्टुं दूरङ्गतो भवेत् ? नहि तेनैतादृशेन प्रमादिना भाव्यम्। स तु मज्जन्म-दिवसोपलक्ष्ये शम्भोर्विशिष्टां स्तुतिं कर्तुं भणति स्म। कुत्र नु खलु गतो भवेत् ? अथवा दानवानां हस्तेषु तु न पुनरपि निपतितो भवेत्। तातपादं पृच्छामि। इदानीं तु अस्तंगमनवेला समायाति। सोऽपि सायंत-नाग्निहोत्राय सज्जो भवेत्। (गच्छति)

(२२)

(शुक्राचार्यकुटीरे)

देवयानी : तात ! कचोऽद्य पुनः क्वचिद्विलुप्तः ।

शुक्राचार्यः : किं भणसि देवयानि ?

देवयानी : सत्यं भणामि तात ! प्रातर्मदर्थं कमलान्याहर्तुं गतः किन्त्वधुनावधि न निवृत्तः। धिङ् मज्जन्मदिवसम् यत्कृते मया कमलवलिना भगवान् भूतभावनः समर्चनीयः संकल्पित आसीत् ।

शुक्राचार्यः : पुत्रि ! न त्वया स्वजन्मदिवस उपालब्धव्यः। अहमधुनैव संजीविन्या विद्यया कचमत्रोपस्थापयामि ।
(सञ्जीविनीं प्रयुङ्क्ते)
'वत्स ! कच ! बृहस्पतिसूनो ! यत्र कुत्राप्यसि, द्रागेवात्र एहि ।'
(समुद्रवीचिनां गर्जनम्)

कचः : अयमहं प्रणमामि गुरुवरं भगवन्तम् असुरगुरुं कवितनयं भार्गवं शुक्राचार्यम् !

देवयानी : कच ! मामाश्रमपदे विहायाद्य क्व, पलायितोऽभूः ?

शुक्राचार्यः : वत्स कच ! अद्य केनं गृहीतस्त्वम् ? सुस्पष्टं वद !

कचः : भगवन् । यदाहं देवयान्यै कमलान्याहर्तुमाश्रमात्किञ्चिद्दूरमेव गत आसम् तदा दानवैरहं गृहीतः—
(फ्लैशबैकपद्धत्या)

अंगारकः (दानवः) : क्व प्रयासि रे बृहस्पतेः पुत्रक ! चिराद् दृष्टोऽसि । शुक्राचार्यस्य संजीविनी त्वां कदापर्यन्तं पुनरुज्जीवयिष्यति। गुरोः भीता वयमाश्रमं न प्रविशामः—इत्यस्यायमाशयस्तु नास्ति यत्त्वमव-

द्योऽसि संवृत्तः ! अद्य तव प्राणान्तो भविता ।
इष्टं स्मर !

कचः : व्रतस्थोऽहम् । न मां व्यापादयन्तु भवन्तः । अहं देवयान्यै कमलानि आहर्तुमागतोऽस्मि । मयि तत्र न सम्प्राप्ते तस्याः जन्मदिनपूजा न सम्पद्येत ।

अंगारकः : अरे, तस्या जन्मदिवसपूजा अस्माभिः सम्पाद्यते तवं मरणदिनसम्पादनेन ! अस्माभिर्ज्ञातमस्ति यत्त्वं संजीविनीं विद्यां सिसाधयिषसि ? न वयं दानवा इमां विद्यां शत्रुहस्ते समर्पयिष्यामः । इयं विद्यास्माकं कल्याणायैवास्मद्गुरोः सकाशे स्थास्यति ।

कचः : विद्यादानं नाद्यैव करिष्यते आचार्यपादैः । पूर्वं तु मया सहस्रवर्षपर्यन्तं ब्रह्मचर्यव्रतं पालनीयमस्ति । अद्य मां गुरुसुतायै कमलानि दातुमनुजानन्तु भवन्तः । पुनः कदापि स्वेष्टं पूरयन्तु ।

अंगारकः : अतीव बुद्धिमानसि देवगुरोरात्मज ! न वयं स्वशत्रुं हस्तगतमेवं मुंचामः । अयं त्वमस्माभिः व्यापाद्यसे ।

(कण्ठरोधध्वनिः)

धूम्राक्ष ! मृतमिमं कचं पेषयित्वा समुद्राम्भसि मिश्रय ।

धूम्राक्षः : यथाज्ञापयति भवान् ।

(मांसकुट्टन ध्वनिः)

कचः : अंगारक ! अयं समुद्राम्भसि मिश्रितः कचदेहः । (समुद्र-ध्वनिः)

(फ्लैश समाप्तिः)

होरात्रयं मया समुद्रांभसि लीनेन व्यतीतम् । इदानीमेव भवताहमाहूतोऽभूवम् । तदनुसारं समुद्राम्भसो निर्गत्याहं भवत्पुरः समागतोऽस्मि ।

देवयानी : दिष्ट्या पुनरागतोऽसि। कथं मया मन्दभाग्यया त्वं कमलान्याहर्तुं प्रेषित आसीः।

कचः : क्षन्तव्योऽस्मि देवयानि ! समये कमलान्यानेतुं न क्षमोऽभवम्।

देवयानी : भवतु। न कमलानि आहृतानि, त्वमागत-इत्येव बहुतरम्। मत्कृते त्वया कानि कानि कष्टानि न सोढानि !

कचः : न किमपि कष्टं सोढम्। भवत्याः कृपया तु अहं पुनरुज्जीवामि।

देवयानी : इदानीं सहस्रवर्षपूर्ति यावत्त्वया आश्रमे एव स्थातव्यम्। न कुत्रापि गन्तव्यम्।

कचः : यथेच्छसि कल्याणि।
(अन्तरालसूचकं संगीतम्)

(२३)

(कचकुटीरे)

(प्रसन्नतासूचकं संगीतकम्)

देवयानी : ब्रह्मन् ! नमस्ते ! किं जानासि यदद्य तव ब्रह्मचर्यव्रतं पूर्णं भवति। सहस्रवर्षपर्यन्तं त्वया ब्रह्मचर्यं सम्यक् परिपालितम्। अद्य तातस्तुभ्यं विद्यां दास्यतीति मन्ये। कच ! वर्धापनम्।

कचः : अनुगृहीतोऽस्मि देवयानि ! सहस्रं वर्षाणि दिनत्रयमिव व्यतीतानि। अत्र कारणम् आचार्यपादानां भवत्याश्च अनुग्रह एव। अद्याहं गुरुपूजार्थं वनान्तात् पुष्पाणि आनेष्यामि। वस्तुतो गुरुप्रसादादेवाहमद्य पूर्णव्रतो भवामि।

देवयानी : कच ! त्वया आश्रमाद् वहिर्न गन्तव्यम् ।

कचः : देवयानि ! न भेतव्यम् । इदानीं यावत्सुरक्षितोऽस्मि । अग्रेऽपि गुरोरनुग्रहेण सुरक्षित एव स्थास्यामि । अद्य मया आचार्यपादाः विविधैः पुष्पैरवश्यमेव पूजनीयाः सन्ति । शीघ्रमेव प्रतिनिवर्त्स्ये पुष्पसम्भारं गृहीत्वा ।

देवयानी : तर्हि मत्कृतेऽपि पुष्पाणि समानय । (स्वगतं) अहमपि पुष्पहारं निर्माय सम्पूर्णव्रतस्य तव सम्मानं करिष्यामि ।

कचः : यथाज्ञापयति अत्रभवती ।

(२४)

(देवयानी कुटीरे)

(पादुकाध्वनिः)

शुक्राचार्यः : देवयानि ! कचः क्वास्ते ? अद्य तस्मै मया संजीविनी विद्या देयास्ति । नियमस्थितनेन तेन सहस्रवर्षाणि व्यतीतानि ।

देवयानी : तात ! मयापवारितोऽपि स भवत्पूजार्थं पुष्पाणि आहर्तुं वनान्तं गतः । भणति स्म यद् गुरोः कृपया सर्वमपि भद्रं भविष्यतीति ।

शुक्राचार्यः : वत्से ! अहमद्यापि तस्यानिष्टमुत्प्रेक्षे ।

देवयानी : पितः ! मा मैवं भणतु । अनिष्टमपवारयतु ! यतः कुतोऽपि कचं समाहूय अत्रोपस्थापयतु ! तात ! (रोदिति)

शुक्राचार्यः : वत्से ! धैर्यं धर ।

देवयानी : पितः ! कचं विनाहं न जीवेयमिति सत्यं ब्रवीमि । अधुनैव तमाहूय तस्मै विद्यां ददातु । यदि सोऽन्यथागतिं प्राप्तस्तदाहमपि जीवितं त्यक्ष्यामि (रोदिति) ।

शुक्राचार्यः :

बृहस्पतेः सुतः पुत्रि ! कचः प्रेतगतिं गतः ।
विद्यया जीवितोऽप्येवं हन्यते करवाणि किम्?
मैवं शुचौ मा रुद देवयानि
न त्वादृशी मर्त्यमनुप्रशोचते ।
यस्यास्तव ब्रह्म च ब्राह्मणाश्च
सेन्द्रा देवा वसवोऽथाश्विनौ च ।
सुरद्विषश्चैव जगच्च सर्व-
मुपस्थाने संनमन्ति प्रभावात् ।
अशक्योऽसौ जीवयितुं द्विजातिः
संजीवितो वध्यते चैव भूयः ॥

देवयानी-मैवं भणतु तातः ।

यस्याङ्गिरा वृद्धतमः पितामहो
बृहस्पतिश्चापि पिता तपोनिधिः ।
ऋषेः पुत्रं तमथो वापि पौत्रं
कथं न शोचेयमहं न रुद्याम् ?
स ब्रह्मचारी च तपोधनश्च
सदोत्थितः कर्मसु चैव दक्षः ।
कचस्य मार्गं प्रतिपत्स्ये न भोक्ष्ये
प्रियो हि मे तात कचोऽभिरूपः ॥

शुक्राचार्यः-किं करवाणि ? असंशयं मामसुरा द्विषन्ति
ये मे आगतान् शिष्यान् सूदयन्ति ।
अब्राह्मणं कर्तुमिच्छन्ति रौद्रा-
स्ते मां यथा व्यभिचरन्ति नित्यम् ।
अप्यस्य पापस्य भवेदिहान्तः
कं ब्रह्महत्या न दहेदपीन्द्रम् ?

एते जाल्मा असुराः स्वराजनोतौ विद्यामपि कर्षयन्ति। धिगेतान्। परन्तु वत्से। त्वं शोकं मा गाः। अहमधुनैव कचं समाह्वयामि—

(संजीविनीं प्रयुङ्क्ते—'वत्स कच? अत्रागच्छ'। (कचो विद्ययोपहूतः सन् शुक्राचार्यजठरादुत्तरं दादति)

कच : प्रसीदतु भगवन्! भवत्पुत्रोपमः कचोऽहमित एव भवज्जठराद्भवन्तमभिवादये!

शुक्राचार्यः : (स्वगतं) आश्चर्यम्। कचो मम जठरादुत्तरं ददाति। कथं तत्रास्य गमनं घटितम्? (प्रकाशं) कच! त्वं केन पथा ममोदरे उपनीतस्तिष्ठसि? सत्वरं ब्रूहि!

कचः : (उदरात्) भगवन्! भवतः प्रसादान्मां स्मृतिर्न जहाति। यथा यच्च वृत्तं तत्सर्वं स्मरामि। परं भवत उदरं-विदीर्याहं वहिरायातुं नेच्छामि। यतो ह्येवं मे तपसः क्षयो भवेत्। गुरुघ्नतायाः पातकं कदापि न स्वीकरिष्ये अतः क्षन्तव्योऽस्मि भवत आह्वाने यन्नाहं भवत्पुरः समुपतिष्ठामि।

शुक्राचार्यः : दूरे तिष्ठतु बहिरागमनम् प्रथमेतत्तु ब्रूहि कथं त्वम् ममोदरे संप्रविष्टः इति?

कचः : भगवन्! अहं स्वब्रह्मचर्यव्रतस्यान्तिमे दिने गुरुपूजार्थं देवयान्याः कृते च पुष्पाण्याहर्तुमाश्रमाद् बहिरगच्छम्। किन्तु नातिदूरे एवाहं दानवैर्निगृहीतः

(फ्लेशबैकः)

दानवः : क्व चलितोऽसि रे बृहस्पतितनय?

कचः : अहं गुरुपूजार्थं पुष्पाण्याहर्तुं प्रस्थितोऽस्मि।

दानवः : श्रूयतेऽद्य तव ब्रह्मचर्यव्रतस्यान्तिमो दिवसः?

कचः : सत्यं भणति भवान्।

दानवः : तव जीवनस्याप्यन्तिमो दिवसोऽस्त्यद्य । वारद्वयं शुक्राचार्यकृपया जीवितोऽसि किन्त्वस्मिन् वारे त्वं पुनः संजीवितो नैव भवितासि ।

कचः : भवन्तो मां वारम्वारं कथं मारयन्ति ? अहं तु भवतां किमप्यनिष्टं नाचरामि ।

दानवः : किमस्मात्परमस्माकमनिष्टं स्याद् यत्त्वं देवानाम्-अस्माकं शत्रूणां-सुरक्षायै सञ्जीविनीं विद्यां ग्रहीतु-कामोऽसि ! न वयं त्वां सफलं दिदृक्षामः । अद्यैवं मारितः स्याः यथा न पुनरुज्जीवितो भविष्यसि ।

कचः : भो दानवाः ! मा मैवं कुर्वन्तु । मया गुरुचरणा वन्द-नीयाः सन्ति । मया गुरुसुतायै पुष्पाणि दातव्यानि सन्ति ।

दानवः : अस्माभिरपि कृतान्ताय तव जीवनं दातव्यमस्ति । असुरनगराद्वहिः शुक्राचार्यसाधिता विद्या नैव यास्यति । अयं म्रियसे त्वम् !

(कण्ठरोधध्वनि । हस्तपादप्रक्षेपध्वनिः)

(आश्वस्य) मृतोऽयं कचः । अधुनास्य देहो दग्ध्वा चूर्णयितव्यः । अयं चिताग्निः प्रज्वाल्यते (काष्ठक्षेपण-ध्वनिः) । अयं दह्यते कचः (अर्चिध्वनिः) अचिरादेव भस्मनि परिणतः स्यात् । किन्तु समुद्रजलादपि यदा कचदेहकणाः परस्परं संयुज्य जीवितास्तदेदानीमपि कचस्य पुनर्जीवनं कथं न शंकितं स्यात् ? को नु उपाय-स्तिष्ठति येन शुक्राचार्योऽप्येनं पुनरुज्जीवयितुं न शक्नुयात् ?

(घूर्णयन्ती मदिरा समुदेति)

मदिरा : उपायश्चिन्त्यते ? अहमस्म्युपायः ।

दानवः : सुन्दरि ! का त्वम् ? कुतूहलं वर्धयसि ?

मदिरा : मूर्खाः। नावगच्छथ माम्? अहमस्मि मदिरा। अहमस्मि वारुणी। अहमस्मि सुरा। मत्कृपया यूयं स्वोद्देश्ये सफलाः भवितुमर्हथ।

दानवः : कथमिव ?

मदिरा : मयि कचस्य भस्म सम्मिश्र्य मां शुक्राचार्यं पाययथ। स्वास्थ्यवतां स्वास्थ्यं, बलवतां बलं, स्मृतिवतां स्मृतिं, विवेकिनां विवेकम्, उदाराणामौदार्य, विद्यावतां विद्यामहं हेलयैव हर्तुं क्षमा! जीवितानां मारणायाहममोघोपायोऽस्मि। मयि कचस्य भस्म मिश्रितं यदि स्यात्तदा कचः पुरुज्जीवयितुमेव नेच्छेत्। नापि मां निपीय शुक्राचार्यस्तमौदार्येण पुरुज्जीवयितुकामः स्यात्। मूर्खा दानवाः। मां शरणं गच्छथ। अहं मदिरा। अहं वारुणी! अहं सुरा! (समदं हसति)

दानवः : युक्तं भणसि मदिरे! अद्यावधि क्व स्थिता आसीः? अद्य वयं त्वां शरणं गच्छामः। त्वयि कचस्य भस्म मिश्रयित्वा वृषपर्वणः सभायां स्थिताय शुक्राचार्याय त्वां दास्यामः।

(फ्लैशबैकसमाप्तिः)

कचः : भगवन्! मम भस्म दानवैर्मदिरायां मिश्रितम्। तच्च स्वर्णपात्रे निधाय मधुरपेयच्छलेन भवते दत्तम्। इदानीमहं भवता आहूतो भवदुदरात्प्रतिब्रवीमि! प्रभो! अहमत्रैव स्थित्वा कष्टानि सहे! किन्तु गुरोरुदरविदारणं न करोमि।

शुक्राचार्यः : दुष्टे मदिरे। त्वया गुरुशिष्यौ द्वावपि स्वसम्पर्केण संकटं प्रापितौ। (निःश्वस्य) वत्से देवयानि! अधुना

तव किं प्रिय करवाणि ? कचस्य जीवनं मम वधेनैव संभवति । मद्गतः कचो मत्कुक्षिभेदनं विना न बहिरागन्तुं शक्नोति ।

देवयानी : (रुदती) तात ! कचस्य नाशो भवतश्चोपघातः-शोकाग्निकल्पौ द्वावपि मां दहेताम् । कचस्य नाशेऽहं जीवनपर्यन्तं शान्तिं न लप्स्ये, भवतश्चोपघातेऽहं जीवितुं न शक्नोमि । किमर्थं जीवाम्यहं मन्दभाग्या ? अहमपि गरलं निपीय जीवनं समापयामि ।

शुक्राचार्यः : दानवैर्यदाचरितं तत्त्वाचरितमेव । कथम् अहमपि मदिरां निपीय स्ववर्चो विस्मृतवात् ? देवयानि ! शोकं मा गाः अहमधुनैवं तव जीवनं रक्षामि । अहमधुनैव कचं स्वोदराद्बहिरानयामि । उदरस्थायैवाहं संजीविनीं विद्यां ददामि । सिद्धविद्योऽयं ममोदरं विदार्य बहिरागत्य मां विद्याप्रयोगेण पुनरुज्जीवयिष्यति । (कचं प्रति)

'संसिद्धरूपोऽसि बृहस्पते सुत !
यत् त्वां भक्तं भजते देवयानी ।
विद्यामिमां प्राप्नुहि जीविनीं त्वं
न चेदिन्द्रः कचरूपो त्वमद्य ॥

न निवर्तेत् पुनर्जीवन् कश्चिदन्यो ममोदरात् ।
ब्राह्मणं वर्जयित्वैकं तस्माद्विद्यामवाप्नुहि ॥
पुत्रो भूत्वा भावय भावितो मा-
मस्मद्देहादुपनिष्क्रम्य तात ।

समीक्षेथा धर्मवतीमवेक्षां
गुरोः सकाशात् प्राप्य विद्यां सविद्यः ।।

कचः : (उदरात्) अयमहं संजीविनीं विद्यां गृह्णामि ! भगवन् यथाभवदादिष्टमधुनैव समाचरामि !

(विस्फोटोपमध्वनिः)

देवयानी : (स्वगतं) आश्चर्यम् ! पौर्णमास्यां निशामुखे प्राच्यां दिशि यथा नवेन्दुरुदेति तथैव गृहीतसंजीविनीविद्योऽयं कचस्तातोदरान्निष्क्रान्तः । इदानीं च विद्यया तात संजीवयति । नाहमस्मिन् कर्मणि विघ्नमुत्पादयामि । तूष्णीमेव तिष्ठामि ।

कचः : साक्षाद्ब्रह्मराशे ! गुरो शुक्राचार्य ! उत्तिष्ठतु भवान् । एष प्रणमामि भवन्तं भवच्छिष्योऽहं कचः ।

शुक्राचार्यः : (उत्थाय) वत्स ! चिरंजीव ! सिद्धविद्योऽसि !

कचः : आचार्यपाद ! यदपि मत्काशे दृश्यते तत्सर्वमपि भवतोऽनुग्रहस्यैव फलम् । गुरुरेव हि शिष्यस्य माता पिता च भवति—

यः श्रोत्रयोरमृतं संनिषिञ्चेद्
विद्यामविद्यस्य यथा ममायम् ।
तं मन्ये पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत् कृतमस्य जानन् ।।

ऋतस्य दातारमनुत्तमस्य
निधिं निधीनामपि लब्धविद्याः ।
ये नाद्रियन्ते गुरुमर्चनीयं
पापाँल्लोकांस्ते व्रजन्त्यप्रतिष्ठाः ॥

भगवन् ! लब्धविद्येन मया गुरुदक्षिणा भवते कथं समर्पणीया स्यात् ?

शुक्राचार्यः :वत्स ! शिष्येण गुरवे दक्षिणावश्य देया स्यात् । अद्य मया सुरापानाद् वंचना संज्ञानाशश्च प्राप्तौ । विद्यावतां विद्यासाधकानां च कृते सुरापानमत्यन्त-महितकरम् । यदि त्वं मह्यं दक्षिणां दित्सुरसि तर्हि प्रतिज्ञा क्रियताम् यत्कदापि सुरां न पास्यसि यतो हि ममेयं भविष्यवाणी—

'यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चि-
न्मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्मा ब्रह्महा चैव सः स्या-
दस्मिंल्लोके गर्हितः स्यात् परे च ॥'

वत्स ! यथा त्वं गर्हितो न स्यास्तथा प्रतिजानीहि ।

कचः : आचार्यपाद ! अयमहमङ्गिरसः पौत्रो बृहस्पते पुत्रो भवतः शिष्यः कचः प्रतिजाने यत्कदापि सुरापानं न करिष्ये ।

शुक्राचार्यः : प्रीतोऽस्मि । अधुना दानवास्ते भीतिमुत्पादयितुं न समर्थाः । सहस्रवर्षाणि तपश्चरित्वाधुना त्वं मत्तुल्य-

प्रभावोऽसि संवृत्तः। महात्मासि! ब्रह्मभूतो ब्राह्मणोऽसि। यथेष्टं स्थानं वस! अहमिममुदन्तं दानवेभ्यो दातुं वृषपर्वणः सभायां गच्छामि!

देवयानी : (सोल्लासं) अहो! कचः सिद्धविद्योऽस्ति संवृत्तः! तातोऽपि संजीवितः। मुदो न मान्ति मे मनसि। अहमद्य त्रिलोक्यां प्रसन्नतमा बालास्मि। कचो मामिदानीमाकारयिष्यति। अहमपि तं वर्धापयिष्यामि।

(प्रसन्नताद्योतकं क्षिप्रं वीणावादनसंगीतम्)

(२५)

कचः : देवयानि! नमस्करोमि अत्रभवतीम्। सहस्रवर्षपर्यन्तं भवत्याः मत्कृते बहु कष्टं सोढम्। भवत्प्रेरणयैव गुरुपादैरहं वारंवारं संजीवितः। इदानीं समावृतव्रतोऽहं गुरुणा त्रिदशावासं प्रस्थातुमनुज्ञातोऽस्मि। शब्दाः न सन्ति मत्पार्श्वे यैर्भवत्याः कृतज्ञतां व्यक्तीकरोमि। इदानीं भवत्यपि अनुमन्यताम् मां त्रिदशपुरीं गन्तुम्।

देवयानी : कच! इदानीं यावन्मया स्वमनोगतं भवते न निवेदितम्। किन्तु त्वयि त्रिदशपुरीं प्रति यातुकामे सति कथं मौनमाकलयेयम्?

कचः : ननु भणतु स्वमनोगतम् गुरुपुत्री।

देवयानी : किमु वाचा प्रकाशनीयमेव स्यात्? कच! इदानीं यावद्भवतो भक्ताहम् अस्मात्परं पूज्यबृहस्पतेः पुत्रवधूः भूत्वा तत्सेवां कर्तुम् अर्हामि किम?

कचः : भद्रे ! भवती मत्कृते माननाया गुरुसुतास्ति। न भवत्यायं प्रस्तावः करणीयः ।

देवयानी : कच ! न त्वं मम पितुः पुत्रोऽसि ! मया साकं तव विवाहो न अयुक्तः स्यात्। त्वयि मे निश्चला प्रीतिरस्तीति निवेदयन्त्यपि अहं भृशं लज्जे। कथं शपथैस्त्वयि स्वभर्वित प्रीतिं च विभावयानि ? धर्मज्ञ कच ! न मामनागसं त्यक्तुमर्हसि !

कचः : शुभव्रते ! माम् अनियोज्ये नियोगे कथं नियुनंक्षि ? त्वं मह्यं गुरोर्गुरुतरासि। विशालाक्षि ! यत्र भवत्या उषितं तत्रैव काव्यस्य कुक्षावहमप्युषितोऽस्मि। अतो भवती धर्मतो मे भगिनी अस्ति। धर्मभावना अस्माद्विवाहान्मां रुणद्धि।

देवयानी : कच ! अतीव धार्मिको भवसि। सनातनं धर्मं कैतवप्रोज्झितं प्रेमाणं तिरस्कृत्य आरोपितां रूढिं ख्यापयसि ? उपरिष्टादत्यन्तं विनीतो मधुरश्च दृश्यसे किन्तु चेतसि अत्यन्तं निष्ठुरोऽसि। वंचक ! इदानीं समुतचिमनुनयं त्यक्त्वा यद् ब्रवीमि तच्छृणु—

'यदि मां धर्मकार्यार्थे प्रत्याख्यास्यसि याचितः।
ततः कच न ते विद्या सिद्धिमेषा गमिष्यति ॥'

(आघात-संगीतम्)

(किञ्चिद्विरामानन्तरम्)

कचः : देवयानि ! मया तव प्रत्याख्यानं कस्मादपि दोषान्न

कृतमपितु 'त्वं मम गुरुसुतासी' ति कृत्वा कृतम्। अस्मिन् विषये गुरुणापि अहं नानुज्ञातोऽस्मि। देवयानि! आर्षं धर्मं ब्रुवाणोऽहं त्वया कामतः शप्तोऽस्मि न तु धर्मतः। त्वं धर्मस्य फलं कामरूपेणेच्छसि। देवयानि! तव शापमहमंगीकरोमि। परं शृणु, तवापि कामना सफला न भविष्यति। 'ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति।' अपि च देवयानि!

'फलिष्यति न ते विद्या यत्त्वं मामात्थ तत्तथा।
अध्यापयिष्यामि तु यं तस्य विद्या फलिष्यति ॥'

एषोऽहं त्रिदशालयं गच्छामि।

देवयानी : हा तात! भवतः शिष्येणातिदुष्करमाचरितम्। ('ऋषिपुत्रो न ते कश्चिज्जातु पाणिं ग्रहीष्यति' इत्यस्य प्रतिध्वनिः) भवता यस्मै विद्या दत्ता तेन मह्यं शापो दतः। (मूच्छिता)

(२६)

(सुरनगरप्रत्यावर्तनमार्गे निःशब्दता)

कचः : (स्वगतं) सहस्रवर्षाणि व्यतीतानि यदाहमनेन मार्गेण असुरेन्द्रनगरमागच्छम्। कियत् परिवर्तनं संवृत्तम्! तस्मिन् दिने मार्गपार्श्वस्थिताः पादपाः मामाकारयन्त इव दृश्यन्ते स्म किन्त्वद्यैते वृक्षा मौनमाकलय्य मामधिक्षिपन्त इव लक्ष्यन्ते! देवयानीं शप्त्वा मया स्वतपसो

हानिरेव कृता । का आवश्यकतासीत् प्रतिशापदानस्य यदि देवयान्याहं शप्तस्तदा मया दोषेण दोषस्य प्रतिवादो नैव कर्त्तव्य आसीत् ? कथं नु चैतत्संवृत्तम् —विभावयन्नपि न विभावयामि ?

मदिरा : (साट्टहासं) विभावयितुमिच्छसि ?

कचः : कासि त्वम् !

मदिरा : विस्मृतोऽसि माम् ? सर्वात्मना मयि विलीयापि मां नहं प्रत्यभिजानासि ? कच ! अहं मदिरास्मि अहं वारुणी! अहं सुरा !

कचः : ओः ! तर्हि त्वमेवासि अस्य दुःखान्तनाटकस्य सूत्रधारिणी ? तवैव प्रभावादेतत्संवृत्तम् ? एकावरं त्वयि मम भस्म किं मिश्रितम्, त्वया चिरकालं यावन्मम मनःसन्तुलनमेव नाशितम्, मम स्वभावे परुषता समानीता, मम विवेको नाशितः, धैर्यधुरीणस्यापि मम धैर्यं विलोपितम् । त्वत्सम्पर्कात्पूर्वं मया कदापि देवयानी नापमानितासीत् किन्तु त्वत्सम्पर्कादूर्ध्वं मया सा वराकी अभिशप्ता । महिममयी नारीशक्तिरेव अधिक्षिप्ता । ओः देवयानि ! भृशमनुतप्तोऽस्मि ! त्वया मत्कृते किं किं न कृतम् ? परं मया त्वयि दारुणमाचरितम् । क्षमस्व मां देवयानि ! क्षमस्व !

मदिरा : ऋषिपुत्र ! विस्मर देवयानीम् । इयम त्वां विनोदयामि ।

कचः : दूरमपेहि दुष्टे !

मदिरा : किमिति ?

कचः : तव चिन्तनमपि जनस्य कृते अभिशापः, का वार्ता सम्पर्कस्य। त्वया सह किंचित्-कालसम्पर्काद् यदा सिद्धविद्यस्यापि मम स्वभावोऽसन्तुलितः संजातस्तदा तेषां का दशा स्यात् ये अनिशं तव प्रभावे तिष्ठन्ति ! किं न जानासि गुरोः शुक्राचार्यस्य मर्यादाम् ?

मदिरा : का सा मर्यादा ?

कचः : इयं सा विश्रुता मर्यादा

(शुक्राचार्यध्वनिः)

यो ब्राह्मणोऽद्यप्रभृतीह कश्चि-
न्मोहात् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः।
अपेतधर्मा ब्रह्महा चैव सः स्याद्
अस्मिँल्लोके गर्हितः स्यात् परे च ॥

देववाणी-परिषदा प्रकाशिता ग्रन्थाः

१. सारस्वतसमुन्मेषः (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः) रु० १२.००
२. सम्भलमाहात्म्य (सं० रमाकान्त शुक्लः) रु० ६०.००
३. श्रीपादसप्ततिः (श्रीपादपराग-व्याख्या) (,,) रु० ४०.००
४. श्रीकृष्णचरितम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्ल) रु० ३०.००
५. सुगमरामायणम् (,,) रु० ३५.००
६. सदाशयसमुच्चयः (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः) रु० १५.००
७. आभाणकमञ्जरी (,, ,,) रु० १५.००
८. मेघदूत : एक विश्लेषण (डा० देवीदत्त शर्मा) रु० २०.००
९. रघुवंश : एक विश्लेषण (,, ,,) रु० २०.००
१०. अभिज्ञानशाकुन्तल : एक विश्लेषण (,,) रु० २०.००
११. जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः) रु० ३०.००
१२. अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथम खण्ड) (,,) रु० ३०.००
१३. ,, ,, ,, (द्वितीय खण्डः) (,,) रु० ३०.००
१४. राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उण्णि नम्बूदिरीपादः) रु० ४०.००
१५. अभिनवहनुमन्नाटकम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः) रु० २०.००
१६. साधारणीकरण : प्राच्य और प्रतीच्य चिन्तन : (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा) रु० ५०.००
१७. भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः) रु० ४०.००
१८. संस्कृत साहित्य में राष्ट्रिय भावना (डा० हरिनारायण दीक्षित) रु० १५०.००
१९. साधारणीकरण और समानान्तर चिन्तन (डा० सुलेखचन्द्र शर्मा) रु० २००.००
२०. अभिशापम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः) रु० २०.००
२१. महाकवी रत्नाकरस्तदीयं हरविजयञ्च (डा० कृष्णकान्त शुक्ल) रु० १००.०
२२. साहित्यकौतुकम् (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः) रु० ४०.००
२३. पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रहः) (पं० विष्णुकान्त शुक्लः) रु० २०.००
२४. स्फूर्तिसप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी) रु० ३०.००
२५. रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः) रु० ५०.००
२६. श्रीबदरीशतरङ्गिणी (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः) रु० २०.००
२७. सुरश्मिकाश्मीरम् (,,) (,,)
२८. पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्
२९. श्रीबदरीशसुप्रभातम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथ
३०. श्रीउच्छिष्टमहागणपतिकल्पः (,,)
३१. पण्डितराजीयम् (नाटकम्) डा० रमाकान्त शुक्लः

वितरक : देववाणी-प्रकाशनम्, ६ वाणी-विहार, नय